

FRANE PETRIĆ I ŠEST ARISTOTELOVIH POGREŠAKA U DEFINICIJI VREMENA*

FRANCESCO BOTTIN

(Sveučilište u Padovi)

UDK 115 Petrić. Aristotel
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 17. XI. 2000.

1) Iz matematičkih principa ne mogu se izvoditi zaključci o stvarnosti

U poglavlju *De temporis infinitate* svojih *Discussiones Peripateticae* Frane Petrić sabire sve svoje kritike Aristotelovog poimanja vremena. Premda mu je analiza snažno polemična i spram velikog grčkog filozofa često podrugljiva, u ovom su djelu njegove kritike sve upravljene dokazivanju apsurdnosti poimanja vremena kao beskonačnog na način na koji beskonačnost Aristotel utvrđuje u broju i u veličini. Pripisivanje Aristotelu doktrine o beskonačnosti vremena ($\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$) s jedne strane ima svrhu diskreditirati ga kod kršćanskih teologa,¹ a s druge mu je cilj tvrdoglavo dokumentirati kako je čitava Aristotelova filozofija plod njegove nenavidnosti spram učitelja mu Platona.² Samo da ne pokaže svoj dug učitelju, Aristotel je navodno slagao inkohherentne doktrine, a posebno je odgovoran za nevjerovatnu zbrku jer nije adekvatno razlikovao $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ od $\alpha\iota\omega\acute{o}\nu$, vječno vrijeme stvorenih spiritualnih umova od vremena podložnog propadanju i postajanju, koje iskušavaju ljudska bića. Tako mu je bilo nemoguće shvatiti pravu bit vremena.

* Prilog s IX. međunarodnog simpozija Hrvatskog filozofskog društva »Dani Frane Petrića« održanoga 17–19. rujna 2000. u Cresu.

¹ Usp. *Hermes Trismegistus*, u *Nova de universis philosophia*, Venetiis, Robertus Meictus, 1593, pogl. 3rb-va: »...longe satius et christianis hominibus consultius et utilius longe futurum esse si Hermetis dogmata potius quam Aristotelica quae ubique magna scitent impietate, in scholis publicis et monachorum Aristoteli nimium addictorum coenobiis, aliquando legantur«.

² Usp. *Plato et Aristoteles mystici atque exoterici*, in *Nova de universis philosophia*, pogl. 2ra: »Ex his ergo tot, tum testimoniis, tum rationibus Aristoteles dum Platoni esset benevolus et ab eo ad archana et chariora colloquia admittebatur, libros illos de Bono et de Philosophia ex ore eius exceptos, scriptos ab Aristotile fuisse. Mysticam vero Aegyptiorum philosophiam, tunc temporis itidem a voce Platonis auditam et in adversaria descriptam. Et succedente inter eos dissidio, quasi contemptam et derisui habitam«.

U tu svrhu on dokazuje da se iz postojanja beskonačnosti matematičkog karaktera ne može izvući nikakav zaključak o realnom svijetu: »ne smiju se, ne mogu se, polazeći od matematičkih principa, izvoditi zaključci koji se tiču prirodnog svijeta«. ³ Radi se uostalom o premisi koju je sam Aristotel mnogo puta koristio kako bi pobio pitagorejske doktrine. No Aristotel, da bi mogao objasniti prirodu vremena, nekoherentno prvo dokazuje da mora postojati beskonačnost barem matematičkog tipa kod brojeva i kod veličina ili beskonačnost u mogućnosti, a onda prelazi na tvrdnju o vječnosti prirodnih supstancija, kao što su vrijeme, kretanje, nebo i svemir.

No Petrić ne smatra prihvatljivim niti poimanje beskonačnosti u mogućnosti koju Aristotel pripisuje prirodnim supstancijama: nema nikakvog smisla govoriti o potencijalno beskonačnom dijeljenju crte ili uvećavanju broja ako se to neće nikada moći ostvariti, niti se može misliti ikakva situacija u kojoj bi se to moglo ostvariti.

Njegov je zaključak dakle da se ni matematička beskonačnost ni potencijalna beskonačnost ne mogu primijeniti na prirodne supstancije. ⁴

2) Beskonačnost i kontinuitet vremena po Aristotelu

Po Petriću, Aristotel je u *Fizici* barem šest puta bez dokaza potvrdio beskonačnost vremena ($\chi\rho\rho\nu\omicron\nu\varsigma$). ⁵ No o kojoj beskonačnosti govori Aristotel? Beskonačnost se zapravo može uzeti u dva smisla: 1) beskonačnost je kad se neka prirodna supstancija ili veličina može dijeliti *ad infinitum*; 2) beskonačnost je kad ta prirodna supstancija ili veličina nije ograničena niti početkom niti krajnjim završetkom svog pružanja.

Tako Petrić spretno pokazuje da Aristotel veličinu, vrijeme i pokret u istom smislu uzima kao beskonačne, premda u stvarnosti oni nemaju iste karakteristike. Ako se primjerice uzme beskonačnost u smislu nemanja gra-

³ Usp. *Discussiones*, str. 402: »Non debere, non posse, ex mathematicis principiis de naturalibus rebus conclusiones concludi. Naturalia autem entia sunt, tempus, motus, coelum et mundus. Non licere nobis per suas leges, non licere illi per easdem, de genere uno in aliud genus transire aut transferre. Non posse naturales res ex mathematicis confici docet ipsemet...«.

⁴ Usp. *Discussiones*, str. 404: »Concludamus ergo ... hanc numeri mathematici et magnitudinis mathematicae infinitatem alienam esse a naturalibus rebus. Nihil posse vere et proprie ex mathematicis in naturalia entia transferri, ob idque Aristotelicam argumentationem ex mathematico infinito, infinitum in natura astruentem impropriam esse atque alienam. Secundo vero etiam falsas hasce utrasque infinitates esse, quia nec numerus, nec magnitudo mathematica infinite aut augeri aut minui revera potest. Falsissimum denique eas in naturalibus aut numeris aut magnitudinibus esse vel esse posse«.

⁵ Usp. *Discussiones*, str. 404: »Ad infinitatem in tempore inducendam sola propositione atque assumptione totum negotium perfecit. Sexties infinitate hac temporis toto tractatu de infinito, tantummodo nominata... quibus omnibus locis infinitatem temporis assumpsit sibi, non per se claram, non rationibus ullis probatam«.

nica na početku i na kraju, veličina svakako nije beskonačna, jer po Aristotelu ne mogu postojati prirodni predmeti beskonačni u aktu. Isto valja reći i za kretanje, jer kad kretanje ne bi imalo granica na svojim krajnostima, ono se ne bi moglo proći i stoga se jednostavno ne bi dogodilo. Zato je sam Aristotel zaključio svoju argumentaciju odlučnom tvrdnjom:

Bjelodano je dakle kako nema tako neograničene promjene da nije određena granicama.⁶

Koherentno tomu, zaključuje Petrić, ni vrijeme onda ne bi trebalo posjedovati taj tip beskonačnosti, naime biti bez granica u odnosu na prošlost i u odnosu na budućnost. Čini se dakle da se beskonačnost o kojoj govori Aristotel može razumjeti samo u smislu djeljivosti, a ne u smislu nemanja granica.

No iz mogućnosti dijeljenja nekog realiteta u beskonačnost, radilo se o vremenu, veličini ili kretanju, izvoditi zaključak da se radi o beskonačnim realitetima obični je *putidum sophisma*: Aristotela, koji je odgovoran za jedan tako težak paralogizam, ne bi trebalo ubrajati među logičare. Aristotel je jednostavno rečeno skandalozno brkao dva značenja pojma beskonačnosti premda ih je on sam bio ustanovio,⁷ a Petrić se zabavlja izvlačeći iz toga najapsurdnije primjere: zar možemo reći da je vrijeme vječno zbog činjenice da svaki njegov fragment možemo dijeliti u beskonačnost? Zar možemo reći da je pokret vječan jer neki njegov dio možemo dijeliti u beskonačnost?

Dakle, jedan sat bi bio vječan, dakle utrka na stadionu bi bila vječna? Dakle Herkul još uvijek trči u Olimpiji i nastavit će trčati zauvijek?⁸

Samo pod pretpostavkom beskonačnosti na krajevima mogli bismo zaključiti da su vrijeme i kretanje vječni, no Aristotel je to isključio te njegova argumentacija ispada varljiva.⁹

On međutim uvodi treći tip beskonačnosti, beskonačnost u mogućnosti, u smislu da je vrijeme u vječitom postojanju i stoga uvijek drugačije. Pa ipak, Aristotel nije čuo da trenutak predstavlja opći element koji je predmet neprekidnog postojanja vremena, zbog čega je njegova priroda bliža nebitku nego bitku. Zato se Petrić pita: »kako to ništa može biti vječno?«¹⁰ Primijenjeno na

⁶ Usp. Aristotel, *Fizika*, VI 10, 241b11-12. Usp. hrvatsko izdanje Aristotel, *Fizika*, predgovor i prijevod Tomislav Ladan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992. (Op. prev.)

⁷ Usp. Aristotel, *Fizika*, III 4, 204a6-7.

⁸ Usp. *Discussiones*, str. 406: »Quia tempus sit infinitum divisione, ergo aeternum? Si id liceat, licebit etiam inferre: ergo hora est aeterna, ergo cursus in stadio est aeternus, ergo Hercules adhuc currit in Olympia, curretque in aeternum.«

⁹ Usp. *Discussiones*, str. 406: »Altera illa infinitas extremorum quae afferre poterat, si in natura reperiretur, ab Aristotele ipso a magnitudine expulsa et reiecta, in motu et tempore et per consequens et aperte negata est.«

¹⁰ Usp. *Discussiones*, str. 410: »Quo modo ergo hoc nihil, aeternum est?«

vrijeme, Aristotelu svojstveno finitističko shvaćanje beskonačnosti, to jest pretpostavka beskonačnosti samo u mogućnosti, no ne i u stvarnosti, po Petriću je apsurdno jer sa sobom nosi čitav niz proturječja: a) da je beskonačnost sastavljena od konačnih realnosti; b) da je beskonačnost i konačna i beskonačna; c) da beskonačne stvari imaju početak i kraj; d) da beskonačnost ima granice; e) da se beskonačnost može prijeći; f) da se daje jedna kontrarnost bez svoje opreke.¹¹

Osim što ustvrđuje beskonačnost vremena ne uspijevajući je valjano dokazati, Aristotel drži i da je vrijeme neprekidno samo u svrhu da bi mogao dokazati vječnost svijeta. Tako s jedne strane veliki grčki mislilac uspijeva dokazati samo prigodnu neprekidnost vremena, budući da njegovo shvaćanje vremena i dalje oscilira između bitka i nebitka, tako da u nekim djelima smješta vrijeme u kategoriju količine, u drugim se ograničava na tvrdnju da količina predstavlja samo jedan njegov sporedni vid, a ono ispada da postoji samo ukoliko je mišljeno.

Pa ipak, polazeći od jedne tako nesigurne premise on je došao do apodiktičkog zaključka o vječnosti vremena i svijeta.

Još jednom Petrić vidi u tom Aristotelovom postupku neprihvatljiv paralogizam:

da si mi mali filozofi dopustimo dokazivanje iz prigodne neprekidnosti vremena i kretanja vječnost nebesa, bili bismo istjerani iz škola zbog svoje pretenzije da izvodimo apsolutne tvrdnje iz posve nesigurnih pretpostavki. Vikali bi da pletemo sofizme... no kakve veze ima vječnost nebesa s prigodnom neprekidnošću vremena?¹²

Aristotel se zapravo, po Petriću, i dalje koleba između vrlo suprotstavljenih doktrina o vremenu upravo zato što nije bio u stanju shvatiti smisao božanskog Trismegistosova otkrivenja.

3) Šest Aristotelovih grešaka

No u drugom dijelu svog djela *Nova de universis Philosophia*, naslovljenom *Panarchia*, Petrić upravlja svoje kritike na čitavo Aristotelovo poimanje

¹¹ Usp. *Discussiones*, str. 412: »Ex hac ergo aristotelica temporis aeternitate, infinitate et successione sex haec monstra pronascuntur. Infinitum constare finitis, infinitum et finitum esse et infinitum, infinitorum esse aliquid primum et ultimum, infinitum habere terminos, infinitum posse pertransiri, contrariorum altero, a natura posito non poni alterum. Atque omnia contra dogmata ab ipsomet tradita«.

¹² Usp. *Discussiones*, str. 407: »Si nos philosophunculi argutemur: tempus est continuum, ergo motus est continuus; motus coeli continuus est, ergo coeli continuum, expelleremur e schola, quia de propositionibus per accidens conclusionem per se concluderemus. Sophismata nos nectere clamarent«.

vremena držeći da je u poznatoj i kratkoj definiciji vremena kao »mjere kretanja prema prije i poslije« koncentrirano čak šest, ako ne i više pogrešaka.

Prije svega, definirajući vrijeme kao broj i mjeru Aristotel smješta jednu realnost koja postoji sama po sebi ispod bića logičkog roda kakvi su svakako broj i mjera, kao da je dopušteno prijeći s reda misli na red realnih stvari. Vrijeme, pak, u svojoj pravoj biti predstavlja trajanje nezavisno od našeg mjerenja.¹³ Drugo, u svoju definiciju stavlja kao specifičnu razliku samo pokret, kao da vrijeme mjeri samo kretanje.¹⁴ Treće, zanemario je smjestiti u razliku također mirovanje: a nema sumnje da vrijeme kao trajanje mjeri i mirovanje i ono što je u mirovanju; isto vrijeme zapravo mjeri kako kretanje neba, tako i mirovanje zemlje.¹⁵ Četvrto, pak, trajanje, koje čini pravu bit vremena, i ne spominje se.¹⁶ Peto, nije vrijeme to koje mjeri pokret, već je naprotiv pokret taj koji daje mjeru vremena: očito je da iz kretanja sunca i izmjene svjetla i tame potječu svijest o protjecanju vremena te njegova podjela na dijelove.¹⁷ I konačno šesto, pozivanje na »prije« i »poslije« nema nikakve veze s koncepcijom vremena kao trajanja i kao neprekidnosti.¹⁸

Premda je poimanje vremena kakvo iznosi Petrić neposredno izvedeno iz učenja Hermesa Trismegistosa, čije je grčko izdanje i latinski prijevod sam uredio, on si sad daje u zadatak osjetilnim iskustvom potkrijepiti svoju koncepciju. Prva potvrda shvaćanja vremena kao trajanja zajedničkog kako kretanju tako i mirovanju može doći iz iskustva onog tko se nalazi u zatvoru, bez

¹³ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, u *Nova de universis philosophia*, Venetiis, Robertus Meietus, 1593., pogl. 45 vb: »Primum, quod mensuram et numerum, quae sunt cogitationis nostrae opera, genus essentiale facit tempori, rei per se existentis et suam hyparxin habentis, quasi nostra cogitatio det esse naturali rei. Neque ei in mentem venit quod alibi dixerat: τὸ ὄν νοῦσαι πιστεύειν ἀτοπον, cogitationi vero credere, absurdum. Itaque cogitatio nostra, ad essentiam temporis nihil pertinet. Et tempus duratio est sine ulla nostra, vel mensuratione vel numeratione.«

¹⁴ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 45vb: »Secundus error. Quod in differentia, motum tantum posuit.«

¹⁵ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 45vb: »Tertius quod statum praetermisit, cui duratio et tempus tam communis est quam motui, tanto enim tempore terra stat, quanto coelum movetur.«

¹⁶ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 45vb: »Quartus quod duratione, quae temporis est essentia propriissima, penitus omisit.«

¹⁷ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 45vb: »Quintus. Quoniam motus mensurat tempus, potius quam tempus mensuret motum. Motus enim solis et vicissitudo luminis et tenebrarum mensurat temporis spacium et partes eius per horas numerat«. Zapravo s tim u vezi Aristotel je već bio uvidio da »mi vrijeme spoznajemo kada ustanovljujemo kretanje, određujući 'prije' i 'poslije'... Stoga vrijeme nije kretanje, nego samo na koliko kretanje ima broj.« (Usp. *Fizika*, IV 11, 219a24-219b4).

¹⁸ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 45 vb: »Sextus. Quod prius illud et posterius ad temporis durationem et rerum permanentiam pertinet nihil.«

mogućnosti opažanja promjena svjetlosti i bez mogućnosti slušanja šumova ili glasova koji bi mu omogućili povezivanje s određenim satima dana ili noći. On dakle nikako neće moći dijeliti vrijeme na intervale, nego će samo imati percepciju trajanja ili neprekidnosti kako tame na mjestu gdje se nalazi tako i svog boravka u mraku. Druga potvrda može se dobiti iz različite percepcije vremena koju imaju ljudi koji žive u gradu u odnosu na one koji žive na selu. U gradu se vrijeme percipira preko umjetnog mjerenja satovima ili zvonjavom zvona, kojima se osvještava i trajanje vremena. Na selu, gdje nisu raspoložive takve umjetne podjele vremena, vrijeme se svejednako percipira, ali se ne može podijeliti na dijelove. Treću potvrdu može posvjedočiti onaj tko se nalazi na pučini bez instrumenata koji bi mogli mjeriti prolazanje dana i sati; on će svakako opažati izmjenu dana i noći kao zasebnosti, no neće ih moći mjeriti upravo zato što, percipirajući ih kao jednu jedinicu odvojenu od druge, neće biti u stanju doći do progresivne numeracije prema prije i poslije.

Prava bit vremena stoga je dana trajanjem kako kretanja tako i mirovanja, koje predstavlja temeljnu i neotklonjivu apercipciju vremena, subjektu prisutnu uvijek, pa i kad se ne vrši nikakvo mjerenje temeljeno na izlasku i zalasku sunca.

4) Aristotel i αἰών

Ove tako razorne kritike od strane antiaristotelovskog filozofa izgleda ipak ne vode računa o činjenici da se u Aristotela može naći i još jedna koncepcija vremena, ona koja ga predstavlja upravo kao trajanje supstancija lišenih tvari. Petrić dobro zna da je Aristotel posjedovao, pored poznate definicije vremena, i onu za αἰών, *aevum* na latinskom, i on citira poznati pasus iz *De caelo* gdje se tvrdi da »što god bilo ondje [izvan neba] ne zauzima mjesta, niti vremenom stari; niti se zbiva ikakva promjena u bilo čemu što se prostire onkraj ponajdaljeg kretanja; ono postoji čitavim svojim trajanjem nepropadljivo i nepromijenjeno, živeći najboljim i najsamodovoljnijim od svih života kroz čitavu vječnost (αἰών)«. ¹⁹

Pod terminom αἰών (trajanje) Aristotel razumijeva upravo ono što obuhvaća »svako vrijeme i svaku beskonačnost«, a ono »vuče svoje ime iz svog vječnog postojanja (ἀπὸ τοῦ αἰεὶ εἶναι) i besmrtno je i božansko«. Petrić je tako i u morskog mu Aristotela mogao naći ono shvaćanje vremena koje mu se bilo otkrilo pronalaskom hermetičkih Trismegistovih tekstova.

Kako bi se otklonila ta mogućnost, na tragu nekih tvrdnji prisutnih u istom Aristotelovom tekstu, a koje izražavaju da su pojam αἰών »stari... izgovarali po božanskom nadahnuću«, Petrić do u detalje podupire mišljenje

¹⁹ Aristotel, *De caelo*, I 9, 279a20–28.

da Aristotel nikad nije bio dionikom tog božanskog nadahnuća, no da ga je na neki način spoznao jer mu je Platon bio naložio da prikuplja njegova najtajnija učenja.

Po Petriću je zapravo Aristotel odgovoran za veliku zbrku s tim u svezi, budući da je, po njemu, termin αἰών pripisao čak i Prvom Uzroku; tako etimologija termina αἰών utvrđuje da se radi o αἰεὶ εἶναι, to jest o biću koje »uvijek jest«, a termin »biće« ne može biti prirokom Prvom Uzroku, Jednom, koje je iznad svakog bića i svakog određenja. Jasno je, zaljučuje Petrić, da Aristotel neke tvrdnje koje proizlaze iz božanskog otkrivenja Hermesa Trismegistosa izmuckuje bez razumijevanja, isto kao što ne razumije ni smisao Hermesovih tvrdnji o Bogu svojstvenim *ousía* i *eudaimonía*.²⁰

5) Εὐδαιμονία kao μωνή

Petrić podsjeća na to da grčki termin αἰών zbog nedostatka određenijih termina pokriva čak četiri različita značenja te da se na latinski obično prevodi četirima različitim terminima, naime kao *aevum*, *aeternitas*, *sempiternitas* i *saeculum*. *Aevum* je trajanje ili neprekidnost stvorenih duhovnih bića; *aeternitas* je ime svojstveno prvom i drugom umu; *sempiternitas* se pridodaje samo prvom počelu, koje je prauzrok svake vječnosti i svakog vijeka. I konačno, termin *saeculum* označava, čini se, nešto zajedničko svim trima prethodnim terminima.²¹

Tako najviši rod predstavlja μωνή, *mansio* ili *manentia*,²² koja se različito realizira kroz *aevum*, *aeternitas*, *sempiternitas* i *tempus*. To otkriva silazna ljestvica koju je u jednom svojem traktatu predložio Hermes Trismegistos:

²⁰ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 46va-b: »Nam eon dicitur αἰεὶ ὄν, hoc autem nomen ὄν, ens nullo modo primae causae competit. Est ergo supra omne ens, supra omnem aeona..... Deus pater si recte est a nobis ei sempiternitas tributa, habuit entia et non entia in sempiternitate et adhuc habet... Ac recte dictum ab Hermete Dei velut ousia essentia est et eudaimonia, beatitudo. Quo aliquando sed quasi balbutiens scripsit Aristoteles. Itaque sicut uparxis hyparxis perpetua illi est, tota sempiternitate et tota aeternitate et toto aeone, quibus tempus ab eo excluditur; ita illi optima quoque vita ac summa sophia inquit Hermes sapientia est.«

²¹ Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, pogl. 46ra-b: »Aeon autem Graecis uti diximus, ob nomen hac in re inopiam quatuor illa significat, quae Latinis sunt aevum, seculum, aeternitas, sempiternitas. Quorum tria nobis pro rerum quae ibi sunt triplicis naturae diversa, singulis singula placuit accommodare quartum, seculum tribus est et etiam tempori longo, commune. Nempe ut aeon sit duratio ac permanentia, mentium creaturarum de quibus mox. Aeternitatis autem nomen proprium tribuimus primo ac secundo intellectui. Sempiternitatem vero primo omnium principio assignamus tamquam supremae et aeternitatis et aeonis est seculorum et temporis causae.«

²² Usp. *Panarchia*, knj. XXI: De sempiternitate, knj. 45va: »Permanentia est duratio seu perduratio quaedam et perennitas. Communis autem est, tum tempori, tum aeoni, tum aeternitati, tum etiam sempiternitati.«

Bog je stvorio vječnost, vječnost svijet, svijet vrijeme, vrijeme postajanje... vječnost je u Bogu, svijet u vječnosti, vrijeme u svijetu, postajanje u vremenu.

U istom traktatu Petrić je našao i izvor Aristotelova mucanja i razlikovanje između vremena kao αἰών i vremena kao χρόνος:

Postajanje i vrijeme nalaze se na nebu i na zemlji, ali s dvjema različitim prirodama: na nebu su nepromjenjivi i nepropadljivi, na zemlji su podložni mijenama i propasti.²³

Istinsko blaženstvo (εὐδαιμονία) Boga sastoji se od njegova trajanja (μονή) koje se kroz *aevum* na neki način udjeljuje i materiji.

Iz ovih preciziranja razumije se kako Petrić inzistira na kritici koncepcije vremena koja se obično pripisuje Aristotelu, budući da po njemu nije adekvatna nijedna definicija vremena koja se ograničava na to da naznači izvanjske vidove vremena, kao što je veza s kretanjem, ne zahvaćajući duboki odnos koji svako očitovanje vremena zadržava sa svojom bitnom prirodom, to jest trajanjem.

Petrićev stav prema Aristotelu u vezi s koncepcijom vremena može se sažeti u sljedećim točkama:

- 1) on dokazuje inkonzistenciju Aristotelove koncepcije vremena;
- 2) ono malo valjanih intuicija prisutnih u djelima Stagiranina, kao što je distinkcija između αἰών i χρόνος, zavise od činjenice da je on posredno crpio iz božanskog otkrivenja Hermesa Trismegistosa;
- 3) Aristotelovoj *Fizici* svojstveno problematsko i aporematsko izlaganje problema beskonačnosti i vremena prema Petriću čini ne primjer racionalne kritičke metode filozofiranja, već predstavlja nesumnjivo svjedočanstvo njegove nakane udaljavanja od Platonovog učenja i 'božanskih otkrivenja' iz kojih je i sam bio crpio u Platonovoj školi;
- 4) konačno, u Petrićevim tekstovima tek je spomenuta, ali ne nalazi odgovarajuće produbljenje, razorna kritika kojom se već oko 529. g. Ivan Filopon bio ustremio na Aristotelovo shvaćanje beskonačnosti: ako nikad nije dana zbiljska, već samo potencijalna beskonačnost, kako je moguće da svemir oduvijek postoji? Da bi svemir postojao oduvijek, morao bi se pretpostaviti beskonačan broj proteklih godina te bi se morala dopustiti zbiljska beskonačnost. Kao što je poznato, 700 godina kasnije Filoponov je argumentaciju na bitno isti način preuzeo Ivan Fidanca koji je strogom argumentacijom pokazao kontradikcije u koje je upao Aristotel. Premda spominje te argumente

²³ Usp. [talijansko izdanje] Hermes Trismegistos, *L'intelletto ad Erennio*, u *Opere filosofiche*, Boringhieri, Torino 1965, str. 107–108.

(vidjeti bilješku br. 11), Petrićeva strategija izgleda ide u suprotnom smjeru: on pripisuje Aristotelu učenje o aktualnoj beskonačnosti vremena kao sredstvu za potvrdu vječnosti svemira. Da je to tumačenje točno, Filoponova i Fidancina kritika izgubile bi svako značenje.

Zaključak

U Aristotelovim tekstovima svakako se nalaze prividno sukobljene i uzajamno inkonzistentne formulacije o vremenu, no ne smije se zbog toga zaboraviti ono što se i danas smatra krajnje originalnim shvaćanjem beskonačnosti koje se može definirati upravo kao finitistička koncepcija beskonačnosti.

Ta koncepcija ne dopušta postojanje više nego konačnog broja stvari, ali dopušta da se govori o beskonačnoj djeljivosti, primjerice vremenske crte, u smislu da koliko god velik bio konačan broj mentalno uvedenih podjela vremena, uvijek mu se može uvesti jedan još veći. No čak i tako broj tih podjela ostat će konačan. Na taj način beskonačnost ima stalno proširivu veličinu te Aristotelov pojam beskonačnosti ispada vrlo blizak intuicionističkoj i konstruktivističkoj koncepciji koju je tek početkom ovog stoljeća osvojila suvremena matematika.

Sa svoje strane Frane Petrić osjeća prijeku potrebu da pretpostavi realnu vremensku beskonačnost, sukladno s prostornom beskonačnošću koju je osvajala moderna filozofija (dovoljno je pomisliti na Giordana Bruna), a da ne bude prisiljen pretpostaviti vječnost svijeta. No ta zbiljska vremenska beskonačnost svakako se ne može pripisati vremenu kao $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$; odatle važnost vraćanja na hermetičko otkrivenje platonističke tradicije koje je moglo dati koncept vječnosti ($\alpha\acute{i}\omega\nu$) primjenjiv na čitavu realnost, od Prvog Uzroka do stvorenih propadljivih realija, vječnosti koja se otkrivala u svojoj najdubljoj biti, kao $\mu\omicron\nu\eta$, model i supstrat zajednički svakoj manifestaciji vremena.

Nesumnjivo, čini se da kritike upućene Aristotelovoj pretenziji da prijeđe s matematičkog i imaginarnog koncepta beskonačnosti na vječnost realnog svijeta pogađaju cilj. Što se tiče ostalog, očito je da se radi o dva različita i alternativna pristupa problemu vremena, od kojih su oba značajna i legitimna.

FRANE PETRIĆ I ŠEST ARISTOTELOVIH POGREŠAKA U DEFINICIJI VREMENA

Sažetak

Aristotelova doktrina o vremenu jedna je od omiljenih meta Petrićeve kritike i poruge. On smatra da se u Aristotelovoj kratkoj definiciji vremena (»vrijeme je mjera kretanja prema 'prije' i 'poslije'«) može pronaći šest, a moguće i više pogrešaka (*sex de forte plures commisit errores*): a) tvrditi da je vrijeme broj ili mjera kretanja znači zastupati stajalište da je vrijeme rezultat našeg mišljenja, dočim »cogitatio nostra ad essentiam temporis nihil pertinet«; b) da se u određenju vremena spominje samo kretanje; c) naprotiv, vrijeme jest i mjera mirovanja; d) da je prava priroda vremena definirana bolje od trajanja; e) da je kretanje mjera vremena, a ne obrnuto; f) »prije« i »poslije« u Aristotelovoj definiciji nemaju ništa zajedničko s trajanjem vremena. Pravu prirodu vremena Petrić otkriva u jedanaestoj knjizi Hermesa Trismegista u kojoj se tvrdi: »Mens, audi o fili, quomodo se habet Deus et universum: Deus, aevum, mundum, tempus, generatio. Deus aevum facit, aevum vero mundum, mundus autem tempus, tempus vero generationem.« Petrić priznaje da i Aristotel razlikuje *vrijeme* i *aevum*, jer je skupio hermetičke doktrine Platonova nauka. Međutim, on je potpuno promijenio pojam vremena, u silnoj želji da potvori Platona.

FRANCESCO PATRIZI E I SEI ERRORI DI ARISTOTELE NELLA DEFINIZIONE DEL TEMPO

Sintesi

La dottrina aristotelica del tempo è uno dei bersagli preferiti dalla critica e dalla derisione di Francesco Patrizi. Egli sostiene che nella breve definizione aristotelica del tempo (»il tempo è la misura del moto secondo il prima e il dopo«) si possono trovare concentrati sei e forse più errori (*sex ac forte plures commisit errores*): a) affermare che il tempo è il numero o la misura del movimento significa sostenere che la realtà del tempo è data dal nostro pensiero, mentre »cogitatio nostra ad essentiam temporis nihil pertinet«; b) nel definire il tempo menziona solo il movimento; c) al contrario, il tempo misura anche la quiete; d) non ha colto la vera natura del tempo che è piuttosto la durata; e) è il movimento a misurare il tempo e non viceversa; f) il prima e il dopo menzionati nella definizione non hanno nulla a che fare con la durata del tempo. La vera natura del tempo è rivelata al Patrizi dal libro XI di Ermete Trismegisto nel quale si afferma: »Mens, audi o fili, quomodo se habet Deus et universum: Deus, aevum, mundum, tempus, generatio. Deus aevum facit, aevum vero mundum, mundus autem tempus, tempus vero generationem.« Il Patrizi riconosce che anche Aristotele era stato in grado di distinguere, proprio perché aveva raccolto le dottrine ermetiche dall'insegnamento di Platone, il tempo dall'evo, ma ha poi completamente travisato la concezione del tempo perché mosso dall'avidio desiderio di calunniare Platone.